

Tot profijt van de stad

*Informeel politieke participatie en geschenken in de heerlijkheid Diest (1499-1568)*¹

Miet Adriaens & Hans Cools

TSEG 13 (3): 77–107

DOI: 10.5117/TSEG2016.3.ADRI

Abstract

Previous generations of researchers have suggested that seigniorial towns in the Burgundian-Habsburg Netherlands were exempted from investing in gifts to nobles and princely officers who could influence the regional and central decision process to the benefit of the town. Clearly, seigniorial lords felt a natural duty to protect the needs of their towns. However, this assumption has not been tested yet. In this article we assess the network of powerbrokers that the town of Diest constructed and the position its highborn lords had in that network during the first half of the sixteenth century. We argue that conflicting interests and rivaling clients forced the town of Diest to invest in a privileged relationship with its lord. In addition, the town magistrates maintained relations with alternative power brokers.

In 1513 schreef Hendrik III van Nassau uit Rijsel naar de drossaard en magistraat van zijn heerlijkheid Diest. Zijn brief was een antwoord op een voorgaand schrijven over een wellicht door de Staten van Brabant toegekende bede ter financiering van de Habsburgse oorlogsinspanning tegen de hertog van Gelre. Hendrik III liet weten dat hij deze zaak vanuit Rijsel niet persoonlijk kon opvolgen. Ook zijn lokale zaakwaarnemer was belet. Wel had hij een aanvraag voor uitstel van betaling laten bezorgen aan zijn echtgenote die in Mechelen verbleef. Zo hoopte Hendrik alsnog iets voor

¹ De auteurs bedanken de twee anonieme referenten, de leden van de Onderzoeksgroep Nieuwe Tijd (Katholieke Universiteit Leuven) en de leden van de Onderzoeksgroep HOST (Vrije Universiteit Brussel) voor hun waardevolle commentaren op eerdere versies van dit artikel.

zijn stad te kunnen doen. Hij schatte de kansen op succes echter laag in. Het leek hem onwaarschijnlijk dat eender wie nog een vrijstelling zou krijgen omdat reeds was ingestemd met de verzochte bede. Waarschijnlijk contacteerde de Diestse stadsmagistraat vervolgens de rentmeester van Breda, een andere stadsheerlijkheid van Hendrik III, over deze aangelegenheid.²

Hoewel de verschillende dynastieën in vroegmodern Europa bureaucratistische instellingen oprichtten, draaide de politieke besluitvorming in de zestiende eeuw toch nog steeds in ruime mate op informele bemiddelaars.³ Deze tussenpersonen verdedigden de belangen van hun opdrachtgevers wanneer politieke beslissingen van bovenaf hun belangen bedreigden. Daartoe onderhielden die opdrachtgevers een politiek netwerk van bemiddelaars die konden wegen op het besluitvormingsproces en daartoe ook bereid waren. Dat gold des te meer voor individuen en groepen die formeel waren uitgesloten van politieke participatie of die daarin ondervertegenwoordigd waren. Tot die categorie behoorden ook de kleinere steden. In het hertogdom Brabant domineerden de grotere steden Brussel, Leuven, Antwerpen en 's-Hertogenbosch de stedelijke medezeggenschap zoals die was georganiseerd in de Staten van Brabant.⁴ Stadsmagistraten van kleinere steden waren dus ook op zoek naar machtiger personen die het besluitvormingsproces konden beïnvloeden tot profijt van hun stad. In theoretische bewoordingen creëerde dit informele en vrijwillige maar verticale afhankelijkheidsrelaties tussen een invloedrijkere machtsmakelaar en een cliënt. De machtsmakelaar was op zijn beurt afhankelijk van de persoon die de effectieve beslissingsmacht in handen had of de patroon (patroonmakelaar-clientrelaties).⁵ In de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden behoorden de politieke makelaren vooral tot de groep van edellieden die zich in de buurt van de vorst ophielden. Daarnaast kwam ook het groeiend

2 Stadsarchief Diest (verder SAD), Oud Archief (verder OA), geen inv. nr., ON/3: Brieven ondertekend door Hendrik III van Nassau, 15 oktober 1513.

3 Gunner Lind, 'Great friends and small friends: clientelism and the power elite', in: Wolfgang Reinhard (ed.), *Power elites and state building* (Oxford 1996) 123-147; Wim Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985) 231-247.

4 Beatrijs Augustyn, 'Staten van Brabant', in: Raymond Van Uytven e.a (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795 I* (Brussel 2000) 104.

5 Voor een gedetailleerde beschrijving van het concept 'patroon-clientrelaties' en een overzicht van literatuur over dit onderwerp - althans tot 1980 - in de antropologie, sociologie en politicologie zie: Shmuel N. Eisenstadt en Louis Roniger, 'Patron-client relations as a model of structuring social exchange', *Comparative Studies in Society and History* 22 (1980) 42-77.

aantal ambtenaren in dienst van het vorstelijke bestuursapparaat steeds uitdrukkelijker in beeld.⁶

Deze bijdrage gaat dieper in op de informele belangenbehartiging van kleinere steden onder gezag van een adellijke heer in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw. Hoewel stedelijke gemeenschappen vanaf de middel-eeuwen als enclaves golden die 'vrij' waren van inmenging door een rurale feodale heer, bestonden in de Nederlanden tot aan het eind van het Ancien Régime ook steden die net zoals dorpsheerlijkheden trouw beloofden aan een persoonlijke heer. Deze heer (of vrouw) had het overheidsgezag binnen de stad van de vorst verkregen. In eerste instantie ging het om de rechtsmacht (burgerlijk en/of crimineel recht) die werd aangevuld met een per heerlijkheid variërend pakket van bijkomende heerlijke rechten op onder andere bestuurlijk vlak (bv. het benoemingsrecht van eigen ambtenaren), economie (bv. het innen van tolgeld op handelstransacties) en statusvoordelen (bv. het recht op voorbehouden plaatsen in de kerk). Bovendien waakte de heer in eigen naam over de publieke orde. Hij hoefde zich hieromtrent niet te verantwoorden tegenover de vorst. Dergelijke rechten behoorden ook tot het patrimonium van de heerlijke familie. Ze konden middels rechtsgeldige overeenkomsten volledig of gedeeltelijk aan anderen worden overgedragen.⁷

De afgelopen decennia hebben historici veel aandacht besteed aan de wijze waarop grote en middelgrote niet-heerlijke steden in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden steun wisten te verwerven van machtsmakelaren. Over de wijze waarop stadsheerlijkheden hun belangenbehartiging vormgaven weten we echter vrijwel niets.⁸ De schaarse studies naar de bestuurlijke praktijk van vroegmoderne lokaliteiten - waaronder dorps- en stadsheerlijkheden - dreigen bovendien een veralgemenend beeld te creëren

6 Jan Dumolyn, 'Investeren in sociaal kapitaal. Netwerken en sociale transacties van Bourgondische ambtenaren', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002) 417-438; Robert Stein (ed.), *Powerbrokers in the late middle ages: the Burgundian Low Countries in a European context* (Turnhout 2001).

7 Herman Coppens, 'Heerlijkheden (9de eeuw-1795)', in: Raymond Van Uytven e.a. (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795 II* (Brussel 2000) 671-690.

8 Tijdens een colloquium in 1987 werden zestien Brabantse heerlijke steden geanalyseerd. De heer als woordvoerder van de stad kwam daarbij aan bod maar werd niet diepgaand bestudeerd. Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans, en B.C.M. Jacobs (eds.), *De heerlijke stad. Achtste colloquium 'De Brabantse stad' Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Assen en Maastricht 1988).

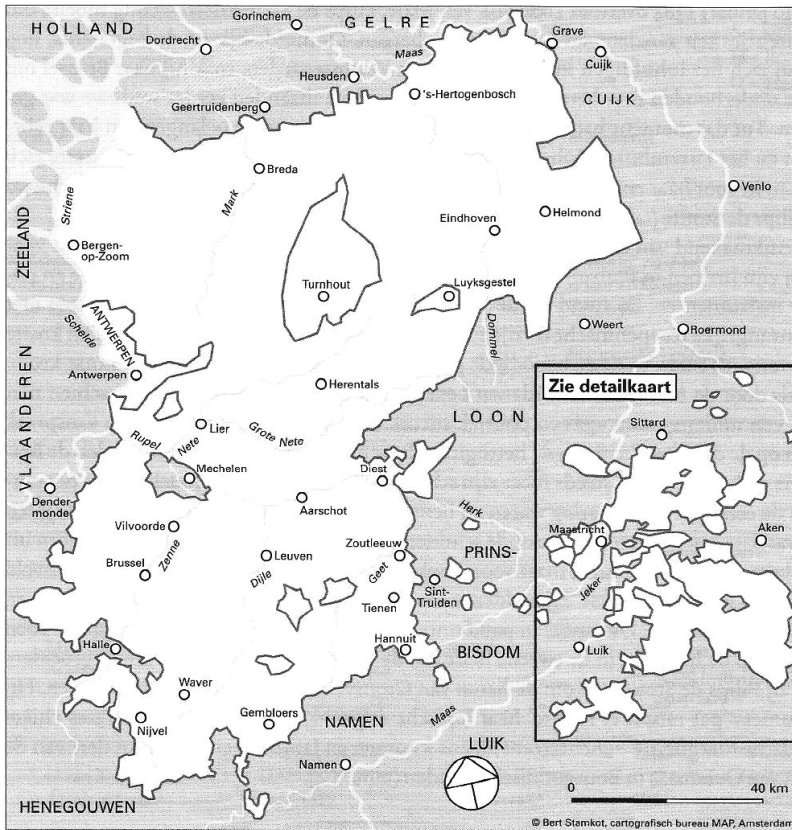
van de heer als geprefereerde en directe woordvoerder van de lokale belangen.⁹ Dat heren als ‘natuurlijke’ beschermheren van hun heerlijkheden zouden optreden wordt eerder voorgesteld als een logisch gegeven. Zij hadden voor hun inkomsten en prestige immers ook zelf belang bij welvarende heerlijke steden. Deze bijdrage wil dan ook de positie van de heer onder de machtsmakelaren van zijn heerlijkheid nagaan. Daarnaast wordt bekeken welke invloed het heerlijk statuut had op de configuratie van het politiek netwerk dat werd opgebouwd door de stadsmagistraat. Dit onderzoek richt zich in het bijzonder op Diest, een middelgrote stad die samen met onder andere Aarschot, Bergen op Zoom, Breda, Helmond en Turnhout tot de Brabantse stadsheerlijkheden behoorde. Chronologisch beperkt de blik zich tot de periode 1499-1568, respectievelijk het jaar waarin Diest opgenomen werd in het patrimonium van het huis van Nassau en het jaar waarin de Habsburgse vorst Filips II de stad confisqueerde omwille van de betrokkenheid van de toenmalige heer, Willem van Oranje, bij de Nederlandse Opstand.

Uit eerder onderzoek naar Brabantse en Hollandse heerlijkheden blijkt dat de relatie tussen stad en heer tijdens deze periode een steeds zakelijker karakter aannam.¹⁰ Diest vormde hierop geen uitzondering. In dit artikel beklemtonen we dat deze evolutie onder andere inhield dat de rol van de heer als persoonlijke en directe voorspreker van de stedelijke belangen veranderde. Door de verwijdering tussen stad en heer moet het belang van de heerlijke en externe vorstelijke ambtenaren in bestuurlijke aangelegenheden toegenomen zijn. Bovendien traden functionarissen soms tegelijkertijd namens de vorst en de heer op. Dit artikel vergroot tevens onze kennis over de wijze waarop leden van de *hoge* adel als schakels tussen de vorst en kleine(re) steden optraden. Het parcours dat Diest liep is onvermijdelijk uniek maar de veranderende relatie tussen stad en heer noch de

9 Arjan Nobel heeft de weinige studies opgesteld die de belangenbehartiging van dorpsgemeenschappen in de vroegmoderne Nederlanden behandelen. Nobel omschrijft de dorpsheer als de ‘belangrijkste [maar niet de enige] schakel in het proces van belangenbehartiging.’ Arjan Nobel, ‘Elc liep met de zijnen inden Hagh’. Hollandse dorpsbestuurders en hun belangenbehartiging bij de gewestelijke staten, 1568-1700’, in: Liesbeth Geevers en Griet Vermeesch (eds.), *Politieke belangenbehartiging in de vroegmoderne Nederlanden. De rol van lobby, petitie, en officiële delegaties in de politieke besluitvorming* (Maastricht, 2014), 31-32 en 35. Voor de stadsheer als ‘natuurlijke’ beschermheer zie: J.P.A. Coopmans, ‘Ontwikkelingen in de geschiedenis van de heerlijke stad. Een nabeschuiving over het colloquiumthema’, in: Bosmans, Coopmans en Jacobs, *De heerlijke stad*, 210-211

10 De vastgestelde verzakelijking tussen stad en heer tijdens het colloquium over de Brabantse heerlijke stad werd samengevat in de slagzin ‘Van residentieoord naar wingewest’: J.P.A. Coopmans, ‘Ontwikkelingen in de geschiedenis van de heerlijke stad’, 159.

oorzaken hiervan waren typisch voor deze stad. De belangrijkste oorzaken - de rol van de hoge adel in dienst van de vorst, adellijk patrimoniumbeheer en economische ontwikkelingen - overstegen namelijk het lokale niveau. Hierdoor worden de resultaten voor de casus Diest net zo goed interessant voor andere heerlijkheden in de Nederlanden die gelijkaardige ontwikkelingen doormaakten.

Bron: Robert Stein, *De hertog en zijn staten: de eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014) 38.

1 Een schets van de zestiende-eeuwse heerlijkheid Diest

Tijdens de late middeleeuwen gold Diest als één van de meest prestigieuze Brabantse heerlijkheden.¹¹ In de jaren 1490 startten de onderhandelingen tussen Engelbrecht II, graaf van Nassau, en Willem van Gulik, heer van Diest, om onder andere het Land van Diest te ruilen voor Nassause gebieden in het Rijnland.¹² In de vijftiende eeuw hadden de graven van Nassau via huwelijken, verervingen en aankopen het familiaal patrimonium van heerlijkheden binnen en buiten de Nederlanden sterk kunnen vergroten. Aan de vooravond van de zestiende eeuw voerde de graaf van Nassau het heerlijk gezag over verschillende Brabantse plaatsen zoals Breda, Steenberg, Grimbergen en Londerzeel.¹³

In 1499 werd Engelbrecht II officieel onthaald als nieuwe heer van Diest. Slechts enkele jaren eerder had Willem van Gulik de greep van de stadsheer op het dagelijks bestuur vergroot. Het alleenrecht voor de benoeming van de burgemeesters, schepenen en rentmeesters was daardoor bij de heer komen te liggen. De 'Wet en Raad' van Diest bestond uit twee burgemeesters en zeven schepenen uit de stedelijke elite en tien raadslieden namens de ambachten.¹⁴ De heren hadden bovendien het recht eigen instellingen te creëren waarover zij zelf het benoemingsrecht uitoefenden. Zo stelden de heren in de zestiende eeuw een drossaard, rentmeester en schout aan. Deze functionarissen brachten hun hoge rechtsmacht in de praktijk. De heer verleende deze posities aan zijn vertrouwelingen uit de vaak (aangetrouwde) lagere adel en de geschoolde elite. De heerlijke ambtenaren rapporteerden aan de Nassause Domeinraad in Breda die de volledige Nederlandse bezittingen van de Nassaus beheerde. De heerlijke ambtenaren overhoorden jaarlijks de stadsrekeningen en namen samen met de stadsmagistraat bestuurlijke beslissingen. Verder bestonden de financiële heerlijke rechten onder meer uit het verplicht gebruik van de

11 Mario Damen, 'Heren met banieren. De baanrotsen van Brabant in de vijftiende eeuw', in: Mario Damen en Louis Sicking (eds.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650* (Hilversum 2010) 145.

12 Michel Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest* (Diest, 1980), 127; Sophie W.A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad. Het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581* I ('s Gravenhage 1948), 148 en 151-152.

13 *Ibidem*, 46-48 en 144. Bij zijn dood in 1584 was Willem van Oranje naast heer van Diest ook nog heer over 44 andere heerlijkheden in de Nederlanden. A. Th. van Deursen, 'Willem van Oranje', in: Idem en Hugo de Schepper (eds.), *Willem van Oranje: een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp en Tiel 1984) 124-125.

14 Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, 20-24 en 127.

heerlijke molen en tolheffing op het transport over de Demer en op de veehandel binnen Diest.¹⁵

De hoogadelijke en machtige Nassaus bleven in bezit van de Demerstad tot het eind van het Ancien Régime.¹⁶ Na Engelbrecht II (1451-1504) volgde diens neef Hendrik III van Nassau (1483-1538) hem op. Vervolgens was het de beurt aan zijn zoon René van Chalon, prins van Oranje (1519-1544). Toen René onverwachts op het slagveld overleed, kwam zijn erfenis toe aan zijn neef Willem van Oranje (1533-1584) – ook al behield zijn weduwe Anna van Lotharingen (1522-1568) tot haar dood het vruchtgebruik over Diest.¹⁷ Vrijwel meteen na haar overlijden werd Diest een speelbal in de strijd tussen Filips II en Willem van Oranje. Deze of gene partij plunderde of bezette afwisselend de stad. Na Willems overlijden twistten zijn erfgenamen vele jaren over de nalatenschap. Pas in 1598 verwierf Willems oudste zoon, Filips Willem, de stad definitief nadat hij uit jarenlange Spaanse ballingschap was teruggekeerd.¹⁸

Tot het midden van de vijftiende eeuw was Diest de grootste van de *cleyne* of *smalle* steden in het hertogdom en telde zij bijna tienduizend inwoners.¹⁹ Zij dankte haar welvaart aan haar internationaal vermaarde textielproductie. Hoewel goed bereikbaar op de aloude handelsroute van Brugge naar Keulen en over water langs de Demer, lag Diest binnen Brabant perifeer: vlakbij de oostgrens van het hertogdom. Toen in de tweede helft van de vijftiende eeuw de afzetmarkten voor Brabants laken verschrompelden, zette ook in Diest de economische en demografische neergang in.²⁰ Bovendien werd het Loons-Brabantse grensgebied in de laatste twee decennia van de vijftiende eeuw geteisterd door een reeks van conflicten.²¹ Tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw leed de stad onder de vrijwel voortdurende dreiging van Gelderse invallen. Daarnaast onder-

15 *Ibidem*, 183-185; Raymond Van Uytven, 'Diest, Aarschot en Zichem: de Demerstedden en hun heren vóór het einde van de zestiende eeuw', in: Bosman, Coopmans en Jacobs, *De heerlijke stad*, 183-192.

16 Hans Cools, *Mannen met macht: edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondische-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen 2001) 65-66 en 269-273.

17 Michel Van der Eycken, 'Diest en het huis Oranje-Nassau', in *Diest en het Huis Oranje-Nassau* (Diest 1980) 28.

18 *Ibidem*, 30-31; Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, 131-147.

19 Raymond Van Uytven, 'Het hart van de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden (1430-1531). De triomf van Antwerpen en de grote steden', in: Raymond Van Uytven e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant. Van hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 242.

21 Bart Willems, 'Militaire organisatie en staatsvorming aan de vooravond van de Nieuwe Tijd: een analyse van het conflict tussen Brabant en Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)', in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (1998) 261-286; Cools, *Mannen met macht*, 135-137.

ging de Demerstad nog de gevolgen van de Nederlandse Opstand.²² Diest wist dan ook niet te profiteren van de spectaculaire opkomst van Antwerpen. Wel integendeel, het verloor markten en inwoners aan de Metropool en aan plaatsen die daar dichterbij lagen, zoals Lier.²³ Het inwoneraantal van Diest daalde bijgevolg voortdurend. Aan het eind van de zestiende eeuw bedroeg dit nog slechts vierduizend. Daarmee behoorde Diest, samen met Aarschot en Herentals, tot de Brabantse steden die tijdens de 'lange zestiende eeuw' de zwaarste klappen hadden gekregen.²⁴

Hoewel hoofdzakelijk bovenlokale ontwikkelingen de instabiliteit in het zuidoosten van Brabant veroorzaakten, waren bepaalde lokale bestuurlijke instellingen toch in staat om vat te krijgen op de situatie. De niet-heerlijke stad Lier, ongeveer veertig kilometer ten noordwesten van Diest, kampte met goeddeels dezelfde problemen. De magistraten van beide steden probeerden deze tegen te gaan door bij hogere politieke instanties een monopolie op het houden van een veemarkt af te dwingen. In dit conflict haalden de Lierenaars hun slag thuis. Opeenvolgende vorsten en de Raad van Brabant vonnisten in de laatste jaren van de vijftiende en de eerste van de zestiende eeuw herhaaldelijk in het voordeel van Lier. De vorstelijke privileges en rechterlijke uitspraken pakten gunstig uit voor de lokale economie. Anders dan in Diest werd de Lierse neergang gestuit. Omstreeks 1540 telde Lier meer dan zesduizend inwoners. Daarmee was het groter geworden dan Diest.²⁵

Het mislopen van het privilege op de veemarkt toont al meteen aan dat de aanwezigheid van een adellijke heer als machtsmakelaar geen garantie op succes was. Engelbrecht II van Nassau had mee aangedrongen om het privilege van de veemarkt toe te kennen aan Diest. Hij hoopte met dit voorrecht de economische situatie van zijn stadsheerlijkheid weer vlot te trekken. In tegenstelling tot Lier is die ommekeer er in de zestiende eeuw niet gekomen. Dat het ook anders kon bewijzen de Brabantse stadsheerlijkheden Bergen op Zoom, behorende tot het huis van Glymes, en Breda.

22 Laetitia V.G. Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden. Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnantie en haar correspondentie met Karel V* (Hilversum 1995) 255-258; Jean-Paul Peeters, *De financiën van de kleine en secundaire steden in Brabant van de 12de tot het midden der 16de eeuw: het voorbeeld van Diest, Nijvel, Tienen, Zoutleeuw, Vilvoorde, Aarschot, Zichem, Geldenaken, Halen, Hannuit, Landen en Gembloers II* (Brussel 1980) 339-341, 346-357 en grafiek 2 (bijlage); Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, 131-147.

23 Raymond Van Uytven, 'In de schaduwen van de Antwerpse groei: het Hageland in de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 57 (1974) 171-188; Aerts, 'Ossen en bier', 153-161.

24 Raymond Van Uytven, 'Brabantse en Antwerpse centrale plaatsen (14de-19de) eeuw', in: *Het stedelijk netwerk in België*, 50.

25 Aerts 'Ossen en bier', 157-161; Idem en Herman Van der Wee, *Geschiedenis van Lier. Welvaart en samenleving van het ontstaan van de stad tot de Eerste Wereldoorlog* (Lier 2016) 214-221.

Deze steden kwamen in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw tot grote bloei mede dankzij de aanwezigheid van hun machtige heren. Zij begiftigden hun steden met kapittels en kloosters, richtten (jaar)markten in en trokken geldwisselaars en lombarden aan.²⁶ Het afwijkend traject van Diest in vergelijking met Lier en Breda stemt tot nadenken over het aandeel van de heer in het politieke netwerk van een stadsheerlijkheid.

Illustratie 1: Zicht op Diest vanuit het westen, naar aanleiding van de inname van de stad door Staatse troepen in juni 1580.

<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-78.784-193>

2 Politieke bemiddeling en geschenken

Wegens hun kenmerk van reciprociteit worden geschenken algemeen aanvaard als indicatoren van wederzijdse afhankelijkheidsrelaties. Het schenken van een materieel of immaterieel goed creëert bij de ontvanger de verplichting iets terug te doen. In principe is de vorm noch het moment

²⁶ Van Uytven, 'Brabantse en Antwerpse centrale plaatsen', 33 en 42. Specifiek voor Bergen op Zoom Cornelis J.F. Slootmans, *Paas -en koudemarkten te Bergen op Zoom.1365-1565* (Tilburg 1985); Willem A. Van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat: een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum 2000) en voor Breda Felix F.X. Cerutti e.a. (eds.), *Geschiedenis van Breda. De Middeleeuwen I* (Tilburg 1952).

van de tegengift bekend.²⁷ Vanuit het oogpunt van politieke participatie betekent dit dat één of meerdere geschenken aan een machtiger persoon ingeruild kunnen worden voor politieke voorspraak. Bijgevolg bevorderen geschenken de opbouw van een netwerk van invloedrijke machtsmakelaren. Dit is niet enkel theorie. Ook contemporaine bestuurders waren zich hiervan bewust. In 1549 bijvoorbeeld schonk de Diestse stadmagistraat de hertog van Aarschot, Filips II van Croÿ, *een paar perden om die benevolentie vande selven te verwerven dat die selve soude mogen der stadt adresseren in huere saken*.²⁸ Eerdere onderzoeken naar het geschenkenbeleid van laat-middeleeuwse en vroegmoderne Europese steden tonen aan hoe stedelijke bestuurders greep probeerden te krijgen op bovenlokale besluitvormingsprocessen via geschenken (zie hieronder). Dezelfde methode is toegepast om de contouren van het politieke netwerk van Diest zo goed als mogelijk bloot te leggen.

Rentmeesters noteerden uitgaven voor relatiegeschenken veelal in de stedelijke boekhouding. Net als in vele andere Nederlandse steden bevatte de Diestse stadsrekeningen hiervoor een afzonderlijke rubriek: de *Vuytgeven dat binnen dese stadt geschinkt is geweest diversche heere ende andere vrinden soe oyck tot behoeft van schutterye ende retoryschen*.²⁹ Helaas beschikken we vanaf het boekjaar 1506/07 alleen over jaartotalen. Voor de gedetailleerde informatie werd verwezen naar het *ghemeyn vuytgeven boeck*. Maar voor de periode 1499-1568 zijn slechts vier uitgavenboeken overgeleverd. Wel werden ook in de stadsrekeningen schenkingen gedetailleerd opgetekend als *Extraordinaris vuytgeven*. Zij kunnen daar worden teruggevonden middels ‘verklikkers’ als *geschinkt, gepresenteert of geleverd*. Behalve het geschenk vermelden deze boekingen ook impliciet of expliciet de begunstigde en op minder consequente basis de motivatie voor het geschenk. Ondanks de hiaten in de stadsrekeningen is het dus toch mogelijk een beeld te schetsen van het geschenkenbeleid van de stad. Naast de stadsrekeningen werpen ook het boek met officiële magistraatsbeslissingen (*resolutieboek* van 1530 tot 1560) en de schaars overgeleverde correspondentie licht op geschenken, begunstigden en motivaties.

27 Het basiswerk over reciprociteit en de sociale uitwisseling van goederen en diensten blijft Marcel Mauss, ‘Essai sur le don’, *L’Année Sociologique* 1 (1925) 30-126. Zie daarnaast ook de theorie van Pierre Bourdieu over het ruilen van maatschappelijke goederen in bijvoorbeeld: Pierre Bourdieu, ‘Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal’, in: Dick Pels (ed.), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam 1989) 120-141. Verder bijvoorbeeld: Aafke E. Komter, *The gift: an interdisciplinary perspective* (Amsterdam 1996).

28 SAD, OA, inv. nr. 12 fo. 123, *resolutieboek*, 2 maart 1549.

29 Voor de periode 1499-1568 ontbreekt enkel het boekjaar 1505/06.

De interpretatie van dit bronnenmateriaal gebeurde op basis van de gereconstrueerde kenmerken van de geschenkencultuur in de Nederlanden en elders. De geschenken in de stadsrekeningen van Diest stemmen hiermee overeen. Ten eerste konden relatiegeschenken de vorm van geld aannemen, maar vaak ging het om objecten in natura die er uitsprongen wegens hun financiële waarde, zeldzaamheid of de associatie met een hogere sociale status. De meest voorkomende gift was het (in)schenken van wijn. De kwaliteit en de hoeveelheden werden afgestemd op het sociaal aanzien van de ontvangers.³⁰ Ten tweede is de focus gelegd op wereldlijke begunstigen met de capaciteit om de politieke besluitvorming inhoudelijk te beïnvloeden. Bijgevolg wordt hier niet verder ingegaan op de geestelijken, de stedelijke dienaren, de lagere informatiemakelaars (boden, deurwaarders en klerken) en de schuttersgilden en rederijkers. De nadruk ligt wel op de heer en zijn vertegenwoordigers, (invloedrijke) edellieden en de centrale en regionale vorstelijke ambtenaren. In de overtuiging dat een afhankelijkheidsrelatie niet ontstond met het accepteren van een occasionele kan wijn, spitsen we ons toe op personen en functies die meermaals geschenken ontvingen. Ten derde zijn de motivaties achter de geschenken - indien traceerbaar - ingedeeld in drie verschillende groepen: 'zuivere' geschenken, 'steekpenningen' en afgedwongen geschenken.³¹ De meest duurzame patroon-cliëntrelaties kwamen voort uit een aaneenschakeling van zogenaamde 'zuivere' geschenken uit gastvrijheid of eerbied voor de persoon. 'Steekpenningen' vloeiden voort uit een onderhandeling en fungeerden eerder als betaalmiddel voor een afgesproken wederdienst. Afgedwongen geschenken werden door de begunstigde onder dwang opgeëist.

Hoewel 'steekpenningen' om iemands politieke invloed te kopen vandaag als moreel verwerpelijk gelden, bestond er tijdens het Ancien Régime wel enige ruimte voor.³² De heerlijke rentmeesters maakten bij hun con-

30 Felicity Heal, *The power of gifts. Gift-exchange in Early Modern England* (Oxford 2014) 35-43 en 50-59; Mario Damen, 'Giving by pouring: the function of gifts of wine in the city of Leiden (14th-16th centuries)', in: Jacoba van Leeuwen (ed.), *Symbolic communication in Late Medieval Towns* (Leuven 2006) 91.

31 Derville, 'Pots-de-vin, cadeaux, racket, patronage. Essai sur les mécanismes de décision dans l'état bourguignon', *Revue du Nord* 56 (1974) 362. Vergelijk met de categorieën van Marshall Sahlins: 'generalized reciprocity', 'balanced reciprocity' en 'negative reciprocity' in: Marshall Sahlins, 'On the sociology of primitive exchange', in: Komter (ed.), *The gift*, 31-33.

32 De ruimte ontbreekt om hier een begripsgeschiedenis van 'corruptie' te schetsen. De basis hiervoor werd gelegd door Wim Blockmans in zijn artikel 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit'. In 2005 wijdde de redactie van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* een themanummer aan deze problematiek. Zie verder Valentin Groebner, *Liquid assets, dangerous gifts: presents and politics at the end of the Middle Ages* (Philadelphia 2002).

trole alvast geen bezwaar tegen de geboekte 'steekpenningen'. Desondanks bestond ook toen een (niet altijd heldere) lijn tussen maatschappelijk geaccepteerde relatiegeschenken en corruptie. In het bronnenmateriaal komen daarom alleen geschenken voor die publiek konden worden gemaakt. De veelvuldig voorkomende kwijtscheldingen op wijnaccijnzen bevinden zich dan weer in de schemerzone tussen geschenken en uitgekeerde (commissie)lonen. Het verlenen van vrijstelling van gebruiksbelasting op in de stad aangekochte wijn was niet alleen een privilege dat vaak werd toegekend aan edellieden en hoogwaardigheidsbekleders, maar was dikwijls ook een onderdeel van het verloningspakket van ambtenaren.³³

In Diest lijkt het erop dat de stadmagistraat een dergelijke vrijstelling alleen maar toekende in ruil voor een reeds geleverde of onderhandelde wederdienst tot profijt van de stad. In 1555 verleende de stadsmagistraat accijnskwijtschelding op Rijnwijn aan schout Jan Schoelant. Deze vrijstelling was beperkt tot één jaar voor een maximum van twee aam Rijnwijn (circa 260 liter). De stadsmagistraat meende dat de schout zich weliswaar reeds in het verleden had ingezet voor de belangen van de stad, maar zij verwachtte in ruil voor de vrijstelling een verdere tegemoetkoming in het geschil dat Diest had met het naburige dorp Webbekom.³⁴ Niet alleen heerlijke ambtenaren maar ook andere leden van de stedelijke elite verzochten om vrijstelling van consumptiebelastingen. In 1551 willigde de stadsmagistraat het verzoek van Adriaan van der Noot jr. in om kwijtschelding van de bier- en wijnaccijnzen en van het maalgeld. Ook dit was een ruiltransactie. Als telg van een belangrijk adellijk geslacht verwachtte de stadsmagistraat zijn aanwezigheid bij processies, plechtige intredes en andere feestelijkheden die in de stad werden georganiseerd.³⁵ Aangezien de kwijtschelding van wijnaccijnzen dus een onderhandelde gunst was ten behoeve van de stedelijke belangen en die werd toegekend aan ambtenaren én edellieden die voor langere tijd in de stad verbleven, zijn deze kwijtscheldingen in dit onderzoek meegenomen als relatiegeschenken.

Analyses van het geschenkenbeleid van grote en middelgrote Bourgondisch-Habsburgse steden vertonen wisselende klemtonen, gaande van een focus op een lokale belangrijke edelman tot het onderhouden van een

33 Serge ter Braake, *Met recht en rekenschap: de ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)* (Hilversum 2007) 210; Paul De Commer, 'De brouwindustrie te Gent, 1505-1622', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 35 (1981) 102-104; Marie-Ange Delen, *Het hof van Willem van Oranje* (Amsterdam 2002) 195-196.

34 SAD, OA, inv. nr. 12 fo. 190, *resolutieboek*, 29 maart 1555.

35 SAD, OA, inv. nr. 140, *resolutieboek*, 3 maart 1551.

dynamisch netwerk van vorstelijke ambtenaren. De grenssteden Sint-Omaars en Rijsel waren vooral op zoek naar beschermheren tegen vijandelijke invallen en ter vrijwaring van hun stedelijke privileges. Dat liep niet altijd van een leien dakje. Nadat Antoine de Croÿ, de patroon van Sint-Omaars, in 1465 bij Karel de Stoute in ongenade was gevallen, moest de stad op zoek naar een nieuwe beschermheer.³⁶ Marc Boone concludeerde dat het Vlaamse Gent geen geprivilegieerde relatie met een welbepaalde makelaar aanging. Liever investeerde de stedelijke bestuurlijke elite in relatiegeschenken voor de eigen ambtenaren ter bevordering van de interne sociale cohesie.³⁷ In Holland hanteerden Haarlem en Leiden dan weer een eerder pragmatische en kortetermijnvisie op geschenken. Zo hoopte de Haarlemse magistraat met geschenken de grafelijke ambtenaren te bewegen tot bijvoorbeeld het toekennen van kortingen op het stedelijk aandeel in de bedden. Door de snelle roulatie van vorstelijke ambtenaren was het zinloos om te investeren in duurzame relaties.³⁸ Leiden zou op het einde van de vijftiende eeuw wel een stabiele relatie hebben nagestreefd met de Hollandse stadhouder Lodewijk van Gruuthuse. Het is echter niet zeker of Gruuthuse de stad dezelfde mate van bescherming bood als Antoine de Croÿ had gedaan voor Sint-Omaars.³⁹

Door de aanwezigheid van een 'natuurlijke' beschermheer wordt algemeen aangenomen dat stadsheerlijkheden minder dan andere steden moesten investeren in patroon-cliëntrelaties.⁴⁰ Het aandeel van de uitgaven aan geschenken op het totaal van de jaarlijkse stedelijke uitgaven was sowieso relatief laag omdat de symbolische waarde van een geschenk primeerde op de economische waarde. Uitzonderlijke pieken daargelaten, schommelde voor Diest het aandeel van de uitgavenpost 'geschenken' tussen anderhalf en drie procent van het totaal. Dit is lager dan de uitgaven door de Gentse stadsmagistraat maar opvallend gelijklopend met de cijfers voor Haarlem en Dordrecht. In Gent liepen ten tijde van de Bourgondische hertogen (1384-1477) de uitgaven aan geschenken op tot gemiddeld twaalf à vijftien procent van het totaal. Het reguliere aandeel van de post 'ge-

36 Derville, 'Pots-de-vin, cadeaux, racket, patronage', 341-364.

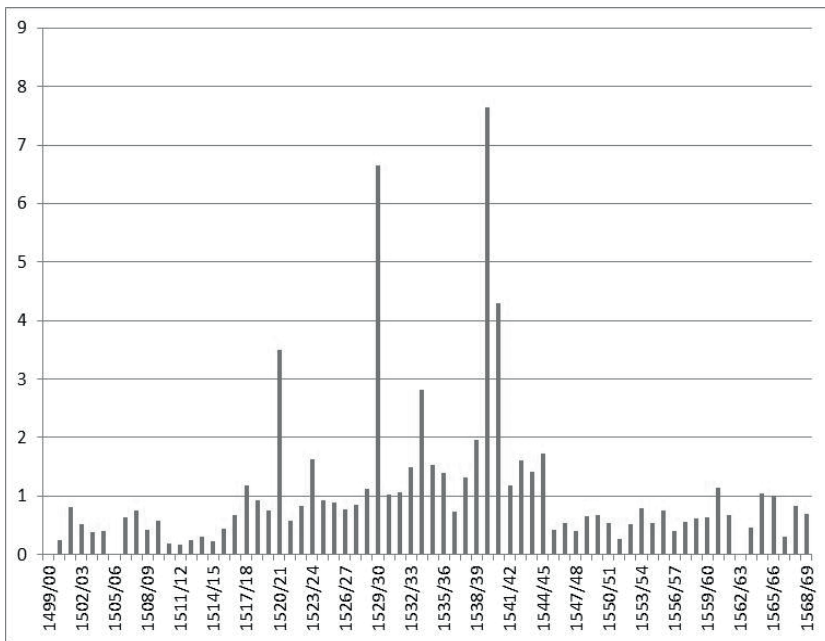
37 Marc Boone, 'Dons et pots-de-vin, aspects de la sociabilité urbaine au bas Moyen Age: le cas gantois pendant la période bourguignonne', *Revue du Nord* 70 (1988) 471-487.

38 Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse Hollandse stad', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005) 68-94; Arie van Steensel, 'Giften aan vrienden en invloedrijken. Schenkgewoonten van de stad Haarlem gedurende de Bourgondische en Habsburgse periode', *Holland. Historisch Tijdschrift* 37 (2005) 1-22.

39 Damen, 'Giving by pouring', 91.

40 Coopman, 'Ontwikkelingen in de geschiedenis van de heerlijke stad', 210-211.

schenken' in de zestiende-eeuwse uitgaven van Haarlem en Dordrecht lag tussen circa anderhalf en twee procent.⁴¹ De pieken in het uitgavenpatroon van Diest zijn gerelateerd aan processies en schutters- en rederijkersfeesten maar evengoed aan heerlijke Blijde Intredes en huwelijken. De geschenken aan de heer en vrouw tijdens deze gelegenheden vergden wel een fikse financiële inspanning en vormden een potentiële bron voor nieuwe publieke schulden. Eén van de piekjaren in de uitgavenpost 'geschenken' valt samen met de plechtige intrede van Anna van Lotharingen in 1540. Voor de financiering van het welkomstcadeau, een gouden drinkbeker ter waarde van 1.000 karolusgulden, schreef de stadsmagistraat nieuwe lijfrenten uit.⁴²

Grafiek 1 - Procentueel aandeel van de uitgavenpost 'geschenken' in de totale uitgaven (karolusgulden)

Verhouding tussen de totale uitgaven aan Vuytgeven dat binnen dese stad geschinkt is geweest diverse heere ende andere vrinden soe oyck tot behoefte van schutterye ende retrorschen en de totale uitgaven van het boekjaar.

Bron: Stadarchief Diest, Oud Archief, stadsrekeningen 1499/1500 - 1568/69; 1505/06 ontbreekt. Uitschieters: 1521, landjuweel rederijkers te Diest; 1524, huwelijksgeschenk Hendrik III en Mencia de Mendoza; 1529, generale processie wegens vrede tussen Karel V en François I, generale processie wegens keizerskroning;

41 van Steensel, 'Giften aan vrienden en invloedrijken', 4; Damen, 'Giving by pouring', 87; Boone, 'Dons et pots-de-vin', 476; ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 219.

42 SAD, OA, inv. nr. 12 fo. 67: besluit tot verkoop van lijfrenten, 21 september 1540.

1530, *Blijde Intrede Mencia de Mendoza*; 1533, *verloving René van Chalon en Anna van Lotharingen*; 1539, *Blijde Intrede René van Chalon*; 1540, *huwelijk René van Chalon en Anna van Lotharingen*; 1541, *rederijksfeest te Diest*. Eugeen Van Autenboer, *Het Brabants landjuweel der rederijks (1515-1561)* (Middelburg 1981) 24-25; Van der Eycken, *'Diest en het huis Oranje-Nassau'*, 25-27; SAD, OA, inv. nr. 23 fo. 39ro. en fo. 55ro.: *registrum publicationum*, 18 augustus 1529 en 27 maart 1530.

3 De heer en vrouw als machtsmakelaar

Van de elfde tot het begin van de vijftiende eeuw was Diest de belangrijkste heerlijkheid geweest van een geografisch geconcentreerd heerlijk patrimonium. Vanaf ca. 1430 en zeker vanaf Engelbrecht II werd de Demerstad onderdeel van een familiaal patrimonium met nog andere prestigieuze bezittingen dat zich uitstrekte over de Nederlanden, het Vrijgraafschap Bourgondië, Zuid-Frankrijk en het Heilig Roomse Rijk. Om dit patrimonium te beheren stelde de heer vertegenwoordigers aan die zich als cliënten tot hem verhielden. Deze vertegenwoordigers werden gerekruteerd onder aange trouwde familieleden, leden van de lagere adel en geschoolde ambtenaren. Ze kwamen veelal uit het uitgebreide huishouden van de heer. Zij dankten hun positie aan de invloed van hun patroon en begrepen dat dit met loyaliteit beantwoord moest worden. De eerste aanwijzingen van een centraal bestuursorgaan te Breda onder Engelbrecht II zijn een uiting van deze bestuurlijke veranderingen.⁴³

Het is wellicht niet toevallig dat de vroegst bekende Blijde Intrede van de heer en vrouw van Diest dateert uit 1436, kort nadat de stad voor het eerst werd opgenomen in een verspreid heerlijk patrimonium.⁴⁴ Tijdens dit van de landsheer gekopieerd gebruik legden de Diestenaren een eed van trouw af aan hun heer. In ruil beloofde de heer de stedelijke privileges te respecteren en de stedelingen te beschermen. Daarnaast was het gebruikelijk om bij het viere van de nieuwe heer en zijn vrouw in een duur geschenk te voorzien. De stadsmagistraat greep de Blijde Intrede aan om *de genedigen heer [...] goetwillich te makene*.⁴⁵ In zijn studie naar geschenken aangeboden tijdens de Blijde Intrede van de vorst interpreteerde Mario Damen dit gebruik terecht als 'the start of a cycle of reciprocity in which the relationship between prince and subjects is continuous-

43 Drossaers, *Nassauschen Domeinraad* I, 13.

44 Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, 33.

45 SAD, OA, inv. nr. 23 fo. 47ro.- vo., *Registrum publicationum*: voorbereiding van de Blijde Intrede van markiezin Mencia de Mendoza, 11 september 1530.

ly being affirmed and reinforced by mutual visits and mutual presents'.⁴⁶ Hetzelfde kan worden gezegd van de intrede van een stadsheer. Het geschenk en de gastvrijheid tijdens de Blijde Intrede vestigden een wederzijdse solidariteit tussen stad en heer en startten de reciprociteitscyclus op. Hiermee hoopte de magistraat de bereidwilligheid van de heer te bevorderen.

Deze bereidwilligheid was om verschillende redenen niet vanzelfsprekend. Diest was niet alleen terechtgekomen in een heerlijk complex waarin exclusieve aandacht van de heer onmogelijk was. De hooggeplaatste graven van Nassau telden ook nog tal van cliënten onder de niet-heerlijke steden, de ambtenarij en het leger. Bovendien waren ze tegelijkertijd ook machtsmakelaren van de vorst wier taak het was de vorstelijke ambities te vertalen naar het lokale niveau. Tot slot droegen de graven van Nassau verantwoordelijkheden tegenover de eigen familie. Het was hun taak om de familiale bezittingen te consolideren en verder uit te breiden. Een bijdrage vanuit de Nassause heerlijkheden werd hiervoor niet geschuwd.⁴⁷ De stedelingen dienden dus te investeren in kleinere en grotere geschenken voor hun heer. Op basis van de bekende geschenken aan de graven van Nassau en hun gezin is het alvast aanneemelijk dat de reciprociteitscyclus consequent gaande werd gehouden tot de jaren 1521-1522.

46 Mario Damen, 'Princely entries and gift exchange in the Burgundian Low Countries: a crucial link in late medieval political culture', *Journal of Medieval History* 33 (2007) 235.

47 In 1528 vroeg Hendrik III bijvoorbeeld een financiële tussenkomst van de Diestse stadsmagistraat voor de aankoop van een nieuwe heerlijkheid. SAD, OA, geen inv. nr., ON/3: Brieven ondertekend door Hendrik III van Nassau, 30/9/1528, N° 15.

Tabel 1 Vereenvoudigd overzicht van geïnterpreteerde geschenken aan de heer en vrouw

Heer/vrouw	# gif- ten	# Boek- jaren	giften		waarde (kar.g) 4 8
Engelbrecht II van Nassau <i>(heer van Diest: 1499-1504)</i>	2	1	2 ossen (1x)	kost en wijn (1x)	± 89
Hendrik III van Nassau <i>(heer van Diest: 1504-1538)</i>	12	11	vis (1x) wijn (4x, gem. 457 l)	bier (1x) wijnaccijnzen (6x, gem. ± 1405 l)	min. 90
Claudia van Chalon <i>(2e vrouw Hendrik III, (1515 - (1521)</i>	3	3	wijn (1x, ca. 8 l)	wijnaccijnzen (2x, gem. ± 253 l)	± 84,5
Mencia de Mendoza <i>(3e vrouw Hendrik III, (1524)</i> <i>-verlaat de Nederlanden na diens</i> <i>dood in 1538)</i>	1	1	wijnaccijnzen (1x, ± 395 l)		?
René van Chalon <i>(als enige officiële zoon van Hendrik III</i> <i>van Nassau, °1519)</i>	1	1	wijnaccijnzen (1x, ± 91 l)		± 1
Willem van Oranje	3	2	vet kalf (1x) wijn (1x, ± 130 l)	8 geiten (1x)	± 39
Anna van Lotharingen <i>(1540-1544: vrouw van René van Chalon,</i> <i>1544-1568: douarière van Diest)</i>	26	13	varken (1x) maaltijd (1x) wijn (3x)	wijnaccijnzen (19x, gem. ± 750 l) bieraccijnzen (2x)	min. 659

Tegenover deze geschenken kunnen tal van interventies door de stadsheer worden geplaatst. Engelbrecht II poogde in het bijzonder de moeilijke economische situatie van Diest te remediëren. Zijn reeds aangehaalde inzet in de strijd met Lier om het privilege van de veemarkt is hiervoor illustratief.⁴⁹ De tot 1506 gedetailleerde rekeningen voor reiskosten in opdracht van Diest maken duidelijk dat er regelmatig overleg was tussen heer en stad over stedelijke aangelegenheden. De in Diest residerende heerlijke vertegenwoordigers trokken samen met leden uit de stadsmagistraat naar nabijgelegen steden als Brussel, Mechelen en Breda voor een onderhoud met de heer.⁵⁰ Zijn opvolger, Hendrik III, steunde de stad onder andere in

48 Het dagloon van een meester metselaar in Diest bedroeg tussen 1500-1541 ca. 4 stuivers en tussen 1541 en 1560 ca. 5 stuivers. 20 stuivers maakten 1 karolusgulden. Naar: Erik Aerts, 'Économie, monnaie et société dans les Pays-Bas méridionaux de Charles Quint', in: Wim Blockmans en Nicolette Mout (eds.), *The World of Emperor Charles V* (Amsterdam 2004) 217.

49 SAD, OA, inv. nr. 68 fo. 172ro., stadsrekening 1502/03.

50 bv.: SAD, OA, inv. nr. 67 fo. 203vo., stadsrekening 1501/02; SAD, OA, inv. nr. 68 176vo., stadsrekening 1502/03.

haar rekwest voor kwijtschelding van haar aandeel in de centrale bedden en in een juridisch geschil over haar fiscale inkomsten.⁵¹ Kenschetsend voor Hendrik III was zijn rol als militair verdediger van de stad tegen de Gelderse invallen. Er is correspondentie overgeleverd waarin Hendrik III de stad informeerde over de militaire ontwikkelingen op het terrein en haar waarschuwde voor dreigend gevaar.⁵² Hendrik had evenwel een dubbele agenda. Diest was immers niet alleen zijn stad, hij diende Karel V ook als diens legeraanvoerder aan de Oost-Brabantse grens van het Habsburgse rijk. Diest was in deze regio een belangrijk militair bolwerk. Als heer van Diest kon Hendrik III de stadsmagistraat opleggen de stadsmuren te vernieuwen. Hoewel dergelijke werken de bescherming van de stad ten goede kwamen, namen zij tevens een forse hap uit de stedelijke schatkist.

Vanaf 1522 veranderde het beeld. In dat jaar vertrok Hendrik III voor een periode van uiteindelijk acht jaar naar Spanje om er zijn vorst bij te staan als één van diens naaste vertrouwelingen.⁵³ Enerzijds bleef de heer van Diest zo dicht bij de bron van alle macht. Anderzijds was het tijdens deze periode onmogelijk de reciprociteitscyclus middels geschenken gaande te houden.⁵⁴ Bij Hendriks terugkeer in 1530 probeerde de stadsmagistraat de draad op te pikken tijdens de intrede van Hendriks derde vrouw, markiezin Mencia de Mendoza.⁵⁵ Toch verschillen de types van geschenken en de frequentie waarmee ze werden aangeboden met het patroon van voor 1522. Het aantal geschenken ligt lager en de accijnskwijtscheldingen zijn minder opvallend. Ook de latere heren van Diest, René van Chalon en Willem van Oranje, duiken amper op als ontvangers van stedelijke geschenken. Verschillende factoren kunnen dit gewijzigde beeld mede verklaren. Zo zijn de details van de uitgavenpost aan geschenken onbekend. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat de stedelijke rentmeesters vanaf circa 1530 enkel nog bepaalde types van geschenken onder de gedetailleerde

51 SAD, OA, geen inv. nr., ON/3: Brieven ondertekend door Hendrik III van Nassau, 15 oktober 1513; Drossaers, *Nassauschen Domeinraad* I, reg. nr. 2670 en 2646.

52 Bv: SAD, OA, geen inv. nr., ON/3: Brieven ondertekend door Hendrik III van Nassau, 30 november 1507, 27 september [1507], 9 april [1511], 6 mei 1514; Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, 129.

53 Idem, 'Diest en het huis Oranje-Nassau', 25.

54 In het archief van de Nassause Domeinraad en het stadsarchief te Diest zijn vijf brieven te traceren van Hendrik III aan zijn zaakwaarnemers in de Nederlanden (drie brieven) en aan de Diestse stadsmagistraat (twee brieven). De inhoudsomschrijvingen van deze brieven tonen aan dat Hendrik het beheer van zijn heerlijkheden actief opvolgde maar laten ook uitschijnen dat de eigen familiale en vorstelijke belangen primeerden.

55 SAD, OA, inv. nr. 102 fo. 67vo. - 69ro., stadsrekening 1530/31; Drossaers, *Nassauschen Domeinraad* I, reg. nr. 2815.

post 'buitengewone kosten' noteerden. Hierdoor levert deze kostenpost vanaf dan minder informatie op. Desondanks bevestigt de evolutie van het Diestse geschenkenpatroon na 1520 de reeds in de literatuur beschreven vervreemding tussen heer en stad.⁵⁶

Deze vervreemding was een gevolg van de clustering van heerlijkheden onder de Nassaus en werd verder versterkt door de verpaupering van de stad en de 'Habsburgse agenda' van de hoogadellijke graven van Nassau. Ten eerste verdiepte de lokale economische crisis zich verder vanaf het vertrek van Hendrik III. Het is aannemelijk dat hierdoor de concurrentiepositie van de stad ten opzichte van andere cliënten van de heer verslechterde. Bij Hendriks terugkeer schonk bijvoorbeeld ook 's-Hertogenbosch, één van de grootste Brabantse steden, de graaf van Nassau een gouden drinkbeker. Bij de motivatie voor deze uitgave noteerde de secretaris dat ook andere Brabantse steden *om zijn vruntscappe ende benevolentie te captiveren ende die saken die ze byden Keyser mochten hebben te doene doer middel van Zynder Genaden gevorddert ende gerecommendeert te hebben, deselve Zyn Genaden hoochlick wellecom geheyten ende scencken* [hebben] *gedaen*. In de historiografie dient de bouw van de heerlijke residentie als typevoorbeeld voor het dalend belang dat Diest voor haar heer had. Reeds voor zijn vertrek had Hendrik opdracht gegeven de oude burcht af te breken en had hij plannen opgesteld voor een nieuwe residentie. Maar al in 1522, toen alleen nog maar de fundering van de oostelijke vleugel was gelegd, staakte de stad de werkzaamheden wegens een gebrek aan financiële middelen. Na zijn terugkeer uit Spanje in 1530 verkoos Hendrik III Breda, dat toen bloeide, als zijn permanente verblijfplaats boven Diest. De nieuwe residentie in Diest is er nooit gekomen.⁵⁷ Daarnaast schakelde de vorst de Nassaus veelvuldig in voor het uitvoeren van centrale bestuursopdrachten. Ook René van Chalon en Willem van Oranje begonnen hun carrières in de directe nabijheid van de vorst. Hun vorstelijke topfuncties leidden er wellicht toe dat zij minder aandacht besteedden aan hun lokale heerlijkheden.

Onder deze omstandigheden is het wellicht niet toevallig dat Engelbrecht II en zijn opvolgers de Nassause Domeinraad te Breda stelselmatig verder uitbouwden als het centraal beheersorgaan voor hun Nederlandse

56 Michel Van der Eycken, 'Schone schijn en stagnatie: het imago van Diest in de 16de eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* 68 (1985) 173-179.

57 Felix F.X. Cerutti, 'De institutionele geschiedenis der stad tijdens de Nassau's', in: Idem e.a. (eds.), *Geschiedenis van Breda* I, 185; Ben Roosens, 'Het lastencohier voor de bouw van een nieuw kasteel te Diest voor graaf Hendrik III van Nassau, ca. 1530', *Bijdragen tot de geschiedenis* 66 (1983) 156 en 161.

bezittingen.⁵⁸ Het is onjuist te stellen dat de heren zich hierdoor niet langer zelf inlieten met het bestuur van hun heerlijkheden. Wel werd reeds meermaals vastgesteld dat in een samengesteld heerlijk patrimonium de residentiestad een belangrijkere plaats innam.⁵⁹ De keuze voor Breda als residentieel en bestuurlijk centrum betekende dan ook dat de rechtstreekse contacten tussen Diest en haar heer afnamen. Door de toegenomen afwezigheid van de heer was een geschenkenstrategie minder efficiënt omdat het aan gelegenheden ontbrak om geschenken te geven.⁶⁰ Het stadsbestuur van Rijsel kampte eerder met hetzelfde probleem. In de jaren 1470 was de stad zelfs gestopt met het aanbieden van geschenken aan slotvoogd Pieter II van Luxemburg omdat hij te vaak afwezig was.⁶¹

Een bijkomend gevolg van de stelselmatige afwezigheid van de heer was dat hij minder direct kon optreden als bemiddelaar. Kon de stad bijvoorbeeld in 1507 nog steunen op Hendrik voor bescherming tegen Gelre, dan was dat in 1515 niet meer mogelijk.⁶² Hendrik vertoefde toen als Habsburgs gezant in Frankrijk terwijl de stad alweer af te rekenen kreeg met Gelderse troepen. De magistraatsleden verzochten bijgevolg een aantal hooggebooren edellieden per brief hen bij de verdediging te steunen omdat de heer zelf afwezig was.⁶³ Het verzoek werd beantwoord. In maart 1515 betaalde de stad een som geld aan Robrecht van Arenberg, graaf Jacob II van Hoorne en een anonieme kapitein *omme de knechten te doene vuyt den lande ver-trecken*.⁶⁴ De versterking van de Nassause Domeinraad betekende dat het beheer van de heerlijke bezittingen uitbesteed aan heerlijke vertegenwoordigers. De geschenken aan deze heerlijke ambtenaren moeten dan ook belangrijker geworden zijn. De aard van het bronnenmateriaal laat helaas niet toe dit voor Diest kwantitatief te verifiëren. Toch is het belangrijk om de impact van deze ontwikkelingen op het geschenkenbeleid van andere stadsheerlijkheden verder te bestuderen. In de Bourgondische-Habsburgse landen kwamen namelijk vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw

58 Drossaers, *Nassauschen Domeinraad I*, 13-26.

59 van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 159; Coopman, 'Ontwikkelingen in de geschiedenis van de heerlijke stad', 210.

60 Gunner Lind, 'Great friends and small friends', 135-137.

61 Alain Derville, 'Les pots-de-vin dans le dernier tiers du XVe siècle (d'après les comptes de Lille et de Saint-Omer)', in: Wim Blockmans (ed.), *1477: Het algemene en de gewestelijke privilegien van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk 1985) 461-462.

62 SAD, OA, inv. nr. 71 fo. 46vo. – 47ro., stadsrekening 1506/07; Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, 128.

63 SAD, OA, inv. nr. 50 fo. 7ro., open brief aan stadsmagistraat 15 februari 1515.

64 SAD, OA, inv. nr. 83 fo. 69ro., stadrekening 1515/16.

steeds meer heerlijkheden in handen van een select aantal hoge edellieden die hiervoor centrale bestuursorganen ontwikkelden.⁶⁵

Het voor de heren van Diest kenmerkende probleem van absentisme deed zich niet voor bij vruchtgebruikster Anna van Lotharingen. Hoewel Diest na de dood van René van Chalon onder beheer bleef van de Nassause Domeinraad betuigde het stadsbestuur in de praktijk trouw aan Anna, werden resoluties in haar naam afgekondigd, vertegenwoordigde zij de stad in rechtszaken en hield ze mee toezicht op de stadsrekeningen.⁶⁶ Afgaand op die stadsrekeningen ontving Willem van Oranje, hoewel hij formeel heer van Diest was, beduidend minder geschenken dan Anna. In dit geval is extra voorzichtigheid geboden. De drie bekende geschenken aan Willem van Oranje staan enkel in de beperkt bewaarde algemene uitgavenboeken. Het is dus niet uitgesloten dat bijkomende geschenken niet langer traceerbaar zijn. Toch is het opmerkelijk dat zulk een vooraanstaand edelman amper opduikt in het administratieve bronnenmateriaal van één van zijn stadsheerlijkheden.

Voor zover valt na te gaan hield Willem bijvoorbeeld geen Blijde Intrede in Diest. Mogelijks kon hij de stad pas ritueel in bezit nemen na het overlijden van de vruchtgebruikster in 1568, tevens het jaar waarin de Raad van Beroerten Willems goederen confisqueerde.⁶⁷ Maar ook Willems huwelijken of de geboortes van zijn kinderen brachten de stadsbestuurders er klaarblijkelijk niet toe groots uit te pakken. Zo stond de Bredase stadsmagistraat in 1551 met twee zilveren drinkbekers klaar voor de Blijde Intrede van Anna van Buren, Willems eerste vrouw.⁶⁸ De geraadpleegde bronnen voor Diest melden echter niets over een intrede van Anna of een huwelijksgeschenk. Dit kan te wijten zijn aan hiaten in het geraadpleegde bronnen corpus. Een mogelijks andere reden voor het uitblijven van een geschenk was de aanwezigheid van beschermvrouw Anna van Lotharingen gecombineerd met de financiële moeilijkheid om duur zilverwerk of een juweel voor de gelegenheid te voorzien. Alles samengenomen is het een

65 Raymond Van Uytven, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* 59 (1976) 110. Vergelijk bijvoorbeeld met de ontwikkeling van de Raad en Rekenkamer te Bergen op Zoom: Willem A. van Ham, 'Bergen op Zoom. Residentie en stad', *Virtus* 22 (2015) 29-31.

66 Van der Eycken, 'Diest en het huis Oranje-Nassau', 28.

67 Zie bijvoorbeeld Filips II van Croy die na de dood van zijn oom in 1521 de nieuwe hertog van Aarschot werd, maar die met zijn Blijde Intrede moest wachten totdat de weduwe en vruchtgebruikster Maria van Hamal in 1540 overleed. Jef Ceulemans, *Aarschot 800 jaar: geschiedenis van Aarschot in woord en beeld I* (Aarschot 2012) 230-231.

68 Delen, *Het hof van Willem van Oranje*, 198.

aannemelijke hypothese dat onder Willem van Oranje de Diestse magistraat niet langer prioriteit gaf aan het onderhouden van een wederkerige relatie met haar heer. In het netwerk van cliënten dat de prins van Oranje reeds op jonge leeftijd opbouwde, kon Diest zich niet langer onderscheiden. Bovendien was Willem te afwezig om de persoonlijke banden aan te halen en de reciprociteitscyclus gaande te houden. Tot slot waren er alternatieve woordvoerders van de Diestse belangen voorhanden.

Het presenteren van geschenken aan Anna was wel een effectieve strategie. De talrijke accijnskwijtscheldingen die Anna ontving, doen vermoeden dat zij regelmatig in Diest verbleef. Een aantal boekingen van deze kwijtscheldingen maken duidelijk dat het accijnzen betrof op in Diest geconsumeerde wijn wanneer Anna met haar gevolg in de stad was.⁶⁹ Anna was vrijgesteld van internationale opdrachten in dienst van de Habsburgers. Bovendien huisde zij in de nabijheid van Diest. Als vrouw kon ze geen formele topfuncties vervullen maar haar potentieel als beschermvrouw lag in haar informele netwerk. Anna beschikte als hoge edelvrouw over tal van ingangen in hof- en bestuurskringen die zij kon aanwenden om informatie te vergaren en invloed uit te oefenen. Tot 1555 verbleef zij in het Huis van Nassau te Brussel, vlakbij het machtscentrum.⁷⁰ Verder had zij een invloedrijk netwerk aan verwanten. Via dit netwerk kon ze Diest toegang verlenen tot mannen en vrouwen met invloed. Bij gelegenheid vergezelden dergelijke lieden haar bij een bezoek aan de stad. Haar schoonzus, Christina van Denemarken (1521-1590), was bijvoorbeeld een nicht van Karel V.⁷¹ In 1549 bezocht Anna de stad samen met haar machtige tweede echtgenoot, de hertog van Aarschot. Tijdens deze gelegenheden schonk de stadsmagistraat aan de hertog de reeds eerder vermelde paarden. In 1553 kwam Anna naar Diest in het gezelschap van de nieuwe hertog van Aarschot, haar stiefzoon Filips III van Croÿ.⁷² In 1554 bezocht ze Diest samen met Anna van Buren, de eerste echtgenote van Willem van Oranje.⁷³ Het bezoek van Willems vrouw kan worden beschouwd als een mogelijkheid voor politiek overleg. De opeenvolgende vrouwen van Willem van Oranje ont-

69 Bijvoorbeeld: SAD, OA, inv. nr. 128 fo. 70ro.-70vo, stadsrekening 1544/45; SAD, OA, inv. nr. 141 fo. 70ro., stadsrekening 1552/53; SAD, OA, inv. nr. 146 fo. 68ro., stadsrekening 1555/56.

70 Georges Martin, *Histoire et genealogie de la maison de Merode* (Lyon, 1999), 27.

71 William Monter, *A bewitched duchy: Lorraine and its dukes, 1477 - 1736* (Genève 2007) 37-38, 45-47 en 50-54.

72 SAD, OA, inv. nr. 12 fo. 163, *resolutieboek*, 3 mei 1553.

73 SAD, OA, inv. nr. 12 fo. 177, *resolutieboek*, 9 juni 1554.

vingen geschenken van verschillende steden in de hoop dat ze bij hem een goed woordje zouden doen.⁷⁴

Illustratie 2: Portretmedaillon van Anna van Lotharingen (1522-1568), echtgenote van René van Chalon, naar Jan van Scorel, na 1542. Cf. <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/SK-A-4027/catalogus-entry>

4 Externe en interne ambtenaren als machtsmakelaren

In 1531 nam landvoogdes Maria van Hongarije maatregelen om de positie van de hoge edellieden als schakels tussen de vorst en de lokale gemeenschappen te verzwakken ten voordele van vorstelijke ambtenaren.⁷⁵ Henk van Nierop voerde een verkennend onderzoek naar de impact van deze maatregelen op Willem van Oranjes positie als machtsmakelaar. Van Nierop concludeerde dat Willems instrumenten om loyale cliënten te creëren binnen het vorstelijke ambtenarenapparaat en leger inderdaad waren ingeperkt. De landvoogdes had echter niet de bevoegdheid om deze maatregelen

⁷⁴ Delen, *Het hof van Willem van Oranje*, 201-202.

⁷⁵ Hendrik F.K. van Nierop, 'Willem van Oranje als hoog edelman, patronage in de Habsburgse Nederlanden?', *Bijdrage en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 651-676.

len te laten gelden binnen Willems heerlijkheden en zijn hof- en huishouding. Hierdoor bleef Willems potentieel om in zijn uitgestrekt familiaal patrimonium een lokale machtsbasis van cliënten te onderhouden onaangetast. Volgens Van Nierop was de loyaliteit aan Willem zowel binnen als buiten zijn heerlijkheden echter een rekbaar begrip. Hoewel loyaliteit moeilijk meetbaar is en verder onderzoek nodig is, kan de hierboven beschreven indruk van de relatie tussen Willem van Oranje en zijn heerlijkheid Diest nog iets toevoegen aan van Nierops vaststelling. Namelijk de denkoefening dat een toenemende verzakelijking van de relatie tussen heer en Diest de directe loyaliteit jegens de heer van binnenuit verzwakte. Het beklag van Willem in 1582 over de zoveelste weigering van de Diestse magistraat om de in de stad actieve protestantse predikant en schoolmeester financieel te ondersteunen wijst misschien in deze richting.⁷⁶

Daarnaast had de Diestse stadsmagistraat de keuze om relatiegeschenken te voorzien voor gewestelijke en centrale vorstelijke ambtenaren. Door de hiaten in het geraadpleegde bronnenmateriaal is het moeilijk in te schatten of het aantal begunstigden onder de vorstelijke ambtenaren tijdens de zestiende eeuw toenam. Wel is het zo dat de Diestse magistraat van bij de start van de onderzochte periode investeerde in geschenken aan niet-heerlijke ambtenaren. Hoewel het besluitvormingsproces steeds meer verschoof naar de centrale vorstelijke bestuursorganen, blijkt voor de traceerbare externe begunstigden van Diest dat regionale ambtenaren belangrijk bleven. In het Hollandse Leiden werden centrale ambtenaren in de loop der jaren wel belangrijker makelaren in de macht.⁷⁷ De Haarlemse stadsmagistraat bleef dan weer vooral de banden aanhalen met ambtenaren uit het Hof van Holland en de Rekenkamer in Den Haag. Vanwege hun functie bezochten deze ambtenaren de stad regelmatig dan hun collega's uit de centrale regeringsorganen. Bovendien oefenden deze regionale ambtenaren ook invloed uit op het hogere, centrale niveau.⁷⁸ In het geval van Diest zijn de ambtenaren uit de fiscale administratie opvallend aanwezig. Het innen van de centrale belastingen bleef georganiseerd op gewestelijk niveau. Diest behoorde tot het fiscale kwartier van het nabijgelegen Leuven (circa 30 km. van Diest). Hierdoor bleef veelvuldig contact bestaan met de rentmeester van de bedden in Leuven en met de leden van zijn administratie.

76 [Willem van] Oranje aan Magistraat van Diest, 15-1-1582, De correspondentie van Willem van Oranje nr. 10728, <http://resources.huygens.knaw.nl/wvo/app/brief?nr=10728>, geraadpleegd op 2-08-2016.

77 Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag?', 93.

78 van Steensel, 'Giften aan vrienden en invloedrijken', 17-18.

Tabel 2: Vereenvoudigd overzicht van geïnterpreteerde geschenken aan externe ambtenaren

Externe ambtenaren	# gif-ten	# Boek-jaren	giften	motivatie	waarde (kar.g)
Centrale vorstelijke ambtenaren					
Laurens du Blioul <i>audiencier</i> <i>giften tussen ca. 1503 en ca. 1539</i>	13	10	os (5x) wijn (2x, gem. ca. 14,5 l) geld (5x) gelag (1x)	geschonken (2x) bemiddeling bij heer (2x) bemiddeling conflict (1x) bemiddeling beden (2x) onduidelijk (6x)	min. 245,5
Jan Moys <i>Rentmeester generaal van de beden;</i> <i>boekjaar 1535/36</i>	1	1	bier	geschonken	± 14
Gewestelijke vorstelijke ambtenaren					
Willem de Stradio <i>Kanselier van Brabant; giften tussen ca. 1499 en ca. 1504</i>	6	5	wijn (1x, ± 41 l) os (5x)	geschonken (1x) bemiddeling conflict (1x) onduidelijk (4x)	± 71,5
Adriaan van Heylwig <i>Rentmeester van de beden in het kwartier van Leuven; giften tussen ca. 1502 en ca. 1531</i>	min. 12	8	wijn (2x, gem. ± 57,5 l) bier (2x, gem. min. 763 l) geld (3x)	geschonken (min. 3x) bemiddeling beden (2x) onduidelijk (min. 7x)	min. 178
Koenraad de Keizer zoon <i>Rentmeester van de beden in het kwartier van Leuven; boekjaar 1529/30</i>	1	1	bier (1x)	geschonken (1x)	± 1
Glande de Ferry <i>Rentmeester van de beden in het kwartier van Leuven; boekjaar 1553/54</i>	2	1	geld en gelag (1x)	bemiddeling (1x) geschonken (1x)	± 47
Peter van Hamme <i>Rentmeester van de beden in het kwartier van Leuven; giften in 1554 en 1555</i>	2	2	wijn (2x, gem. ± 16 l) pluimvee (1x)	geschonken (2x)	± 4
Jasper Roelofs <i>Rentmeester van de beden in het kwartier van Leuven; boekjaar 1564/65</i>	1	1	haas (1x)	geschonken (1x)	± 1
Zeger Amours <i>Drossaard van Brabant; boekjaar 1516/17</i>	1	1	geld (1x)	<i>uit bevel</i> (1x)	± 12,5
Goris van Dijne <i>Auditeur van de Rekenkamer van Brabant; giften in 1550 en 1552</i>	3	2	wijn (3x, gem. ± 16,5 l)	bemiddeling (2x) onduidelijk (1x)	± 5,5
François Doolman <i>Auditeur van de Rekenkamer van Brabant; boekjaar 1553/54</i>	1	1	wijn (1x, ± 8 l)	geleverde diensten (1x)	± 1

De bronnen tonen aan dat deze regionale ambtenaren effectief invloed uitoefenden op beslissingen die op hoger niveau werden genomen. De Diestse regionale begunstigen bewerkstelligden vooral financiële voordelen, zoals kwijtschelding van de beden. Zo ontving Adriaan van Heylwigen, rentmeester van de beden in het kwartier van Leuven, op 28 juni 1519 en op 26 september 1519 respectievelijk 56 karolusgulden aan Rijnwijn en 50 karolusgulden in contanten voor zijn advies verleend aan de vorst om kwijtschelding van beden te verlenen aan Diest.⁷⁹ De solide relatie tussen de stadsmagistraat en Adriaan van Heylwigen blijkt niet alleen uit de vele bierschenken aan zijn adres maar ook uit de onderlinge correspondentie. Op 15 mei 1516 vroeg de stadsmagistraat zijn advies over een financiële regeling van Hendrik III die de magistraat niet wenste te volgen.⁸⁰ Daarnaast speelde de rentmeester ook een belangrijke rol in het lang aanslepende conflict tussen Diest en de handelaars uit het gehucht Aerde. Aerde lag net buiten de stadsmuren, maar Diest wilde dat ook zij de poorterspenning zouden betalen. Begin 1519 had Karel V zijn rentmeester naar de Demerstad gezonden om zich ter plaatse te vergewissen van de situatie. Van Heylwigen redigeerde toen een advies waarin hij, aldus Jean-Paul Peeters, 'de stad letterlijk napraatte'.⁸¹ Afgaand op zijn persoonlijke inspectie was het belasten van Aerde broodnodig. Karel V diende te begrijpen dat Diest zonder de bijdrage van Aerde niet langer de kosten voor de fortificaties kon dragen. Hierdoor kon de weerbaarheid van een belangrijk militair bolwerk aan de oostgrens van Brabant niet langer worden gegarandeerd. Dit advies heeft blijkbaar effect gesorteerd.⁸²

Voor de volgende fase in het besluitvormingsproces in de zaak Aerde, kon Diest beroep doen op Laurens du Blioul, heer van Sart (1454/55-1542). In het boekjaar 1519/20 betaalde Diest hem de uitzonderlijk hoge som van 125 karolusgulden voor zijn aandeel in het door Karel V verleende octrooi van 12 december 1519.⁸³ Dit octrooi verplichtte de handelaars van Aerde de poorterspenning te betalen.⁸⁴ Laurens du Blioul is een van de weinige centrale ambtenaren die zeer duidelijk in beeld kan worden gebracht. Als

79 SAD, OA, inv. nr. 87 fo. 58vo., stadsrekening 1519/20.

80 SAD, OA, inv. nr. 50 26 ro., brief van de stadsmagistraat aan Adriaan van Heylwigen, 15 mei 1516.

81 Jean-Paul Peeters, 'Bijdrage tot de omschrijving van de fiskale en juridische tegenstellingen tussen de stad Diest en de buitenbank van Kaggevinne in de XVIe eeuw', *Eigen schoon en de Brabander* 58 (1975) 225.

82 *Ibidem*, 1, 7 en 225.

83 SAD, OA, inv. nr. 87 fo. 57vo., stadsrekening 1519/1520.

84 Peeters, 'Bijdrage tot de omschrijving', 6-7.

jurist maakte hij carrière in de vorstelijke administratie. Hij cumuleerde de functie van audiëntier, die hij van 1493 tot 1532 vervulde, met die van griffier van de Orde van het Gulden Vlies en kreeg tal van diplomatieke opdrachten.⁸⁵ Bijgevolg gold hij als de invloedrijkste secretaris in de centrale vorstelijke administratie. Hij ontving de verzoeken voor onder andere belastingvermindering en was als enige tekenbevoegd voor financiële kwesties zoals alle vormen van gratieverlening. Laurens du Blioul bekleedde dus een sleutelpositie in de besluitvorming. Bovendien was hij een vertrouweling van Engelbrecht II en Hendrik III. Zo trad de heer van Sart tijdens het verblijf van Hendrik in Spanje op als één van diens zaakwaarnemers in de Nederlanden.⁸⁶ Laurens du Blioul ontving tal van geschenken en leverde verschillende wederdiensten als machtsmakelaar van de vorst én van de heer. De schenking van een os, ergens tussen 1502 en 1515, kwam samen met een begeleidende brief. De ontvanger moest deze os beschouwen als een teken van *dancbaerheden der menichfuldigeen diensten ende adressen die ghy te meer stonden [...] gedaen hebt ende noch doen sult soe wy hoopen*.⁸⁷ Verder liet du Blioul in 1521 de magistraat weten dat hij het verzoek voor kwijtschelding van beden had ontvangen. Hij had het hof sindsdien nog niet bezocht, maar zodra hij daar zou zijn, zou hij zich inspannen om *yet te verwerven*.⁸⁸

85 Christiaan M.G. ten Raai, 'Laurens du Blioul, heer van Sart, audiëntier des Keizers', in: Th. E.A. Bosman (ed.), *Brabants recht dat is... Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen 1990) 241-250; Hugo De Schepper, 'Audiëntie en secretarie van de Geheime Raad (1413-1794)', in: Erik Aerts e.a. (eds.) *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* I (Brussel 1994) 367-368 en 374-378.

86 Drossaers, *Nassauschen Domeinraad* I, reg. nr. 2722.

87 SAD, OA, inv. nr. 50 fo. 25vo., afschrift van dankbetuiging aan Du Blioul, s.d.

88 SAD, OA, geen inv. nr., ON/3: Brieven ondertekend door Hendrik III van Nassau, 21 juli 1517.

Tabel 3 Vereenvoudigd overzicht van de geïnterpreteerde geschenken aan heerlijke ambtenaren

Heerlijke ambtenaren	# giften	# Boek-jaren	giften	motivatie	waarde (kar.g)
drossaard			Drossaards verkregen vanaf Hendrik III van de stadsmagistraat het privilege van kwijtschelding van accijnzen op geconsumeerde (Rijn)wijn.		
rentmeester			Vanaf het einde van de jaren 1530 werden ook kwijtscheldingen van accijnzen op geconsumeerde (Rijn)wijn genoteerd voor de rentmeesters.		
schout			Vanaf ca. 1545 werden ook kwijtscheldingen van accijnzen op de geconsumeerde (Rijn)wijn genoteerd voor de schouten.		
Frederik II van Renesse, heer van Malle <i>Drossaard van Diest tot 1515. giften tussen 1517/18 en 1535/36</i>	5	5	wijn (2x, ca. 270 l) gelag (2x) os (1x)	geschonken (5x)	min. 9
Jan VIII van Renesse, heer van Malle en Elderen <i>giften tussen 1539 en 1556/57</i>	7	7	wijn (6x, min. ca. 90 l) wijnaccijnzen (1x, ca. 29 l)	geschonken (7x)	min. 12

Het onderhouden van de interne relaties was gezien de aanwezigheid van heerlijke vertegenwoordigers een belangrijk aandachtspunt voor de Diestse stadsmagistraat. Het samenleven met deze heerlijke ambtenaren lijkt hoofdzakelijk te zijn gebaseerd op het verlenen van gunsten en wederdiensten. De geschenkenstrategie ten aanzien van de heerlijke vertegenwoordigers was eerder pragmatisch van aard. De magistraat wilde vooral de wederzijdse belangen op elkaar afstemmen. Getuige hiervan zijn de reeds eerder vermelde (onderhandelde) kwijtscheldingen op wijnaccijnzen. De heerlijke drossaards genoten vrijstelling van accijnzen op bier en/of (Rijn)wijn die ze in de stad consumeerden. Vanaf het einde van de jaren 1530 gold dit voorrecht tevens voor de heerlijke rentmeester en sinds omstreeks 1545 ook voor de heerlijke schout. Het privilege van accijnswijtscheldingen was echter niet steeds een autonome beslissing van het stadsbestuur. Een brief van Hendrik III uit 1510 leert dat hij verwachtte dat zijn persoonlijke raadsliden en hovelingen vrijstelling van accijnzen zouden genieten in zijn heerlijkheden. In deze brief verzocht hij dan ook accijnsvrijstellingen voor Zeger Claes, alias Amours, die in zijn persoonlijke raad en hofhouding was opgenomen. Gezien Zeger Claes ook drossaard van

Brabant was, argumenteerde de heer dat deze vrijstelling tot *prouffyte van onser voersegde stadt syn souden*.⁸⁹

De aanwezigheid van heerlijke vertegenwoordigers bood ook mogelijkheden voor de opbouw van meer duurzame relaties. Tot 1515 vervulde jonkheer Frederik van Renesse, heer van Malle, de functie van schout en drossaard onder respectievelijk Engelbrecht II en Hendrik III.⁹⁰ Bij zijn aanstelling tot stadhouder van Holland in 1515 nam Hendrik III deze vertrouweling met zich mee naar Den Haag.⁹¹ Frederik zou tot bij zijn overlijden in 1538 een belangrijke rol vervullen als rechterhand van de opeenvolgende Hollandse stadhouders. Daarnaast bleef hij betrokken bij het beheer van de Nassause heerlijkheden. Ook na zijn vertrek naar Holland werden nog een aantal schenkingen op naam van Frederik of van diens verwanten genoteerd. Na zijn dood ging de stadsmagistraat verder met het overhandigen van geschenken aan diens erfgenaam Jan VIII van Renesse, drossaard van Breda, heer van Malle en Elderen. Dit voorbeeld toont aan hoe het statuut van stadsheerlijkheid eveneens de gelegenheid bood het stedelijk sociaal kapitaal te vergroten in lijn met de stijgende carrières van heerlijke vertegenwoordigers.

5 Besluit

De informele belangenverdediging van kleinere steden onder het heerlijk gezag van een hoog edelman bleef tot op heden onderbelicht. Het huidige beeld op de deelname van stadsheerlijkheden in het besluitvormingsproces via machtsmakelaren steunt nog sterk op logische aannames en minder op gedetailleerd empirisch onderzoek. In tegenstelling tot niet-heerlijke kleinere steden worden stadsheerlijkheden beschouwd als bevoorrecht op het politieke toneel. Via de hoogadellijke heer beschikten ze over een 'natuurlijke' beschermheer waardoor investeringen in geschenken aan mogelijke invloedrijke adellijke of ambtelijke woordvoerders onnodig werden.

In geval van gedeelde belangen tussen stad en heer bood de afhankelijkheid van een stadsheer zonder twijfel voordelen bij de stedelijke belangenbehartiging. Onderzoek naar het geschenkenpatroon van de Nassause

89 SAD, OA, geen inv. nr., ON/3: Brieven ondertekend door Hendrik III van Nassau, 3 februari 1510.

90 vb.: SAD, OA, inv. nr. 65 fo. 84ro.- vo., stadsrekening 1500/01.

91 ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 338.

stadsheerlijkheid Diest in de eerste helft van de zestiende eeuw toont echter ook de andere zijde van de medaille. De graven van Nassau beschikten over een uitgestrekt heerlijk patrimonium en een uitgebreid netwerk van cliënten. Ze waren verantwoordelijk voor het behartigen van hun familiale belangen en engageerden zich (internationaal) in dienst van de vorst. Onder deze omstandigheden moest een stadsheerlijkheid investeren in de bereidwilligheid en gunst van de eigen heer, kunnen voldoen aan de standaarden van een hoge edelman en zich indekken tegen heerlijke beslissingen die tegen de eigen belangen ingingen. Door aanhoudende economische problemen kon Diest niet voorop blijven onder de Nassause cliënten en verloor het haar functie als residentiële uitvalsbasis. De terugvallende reële contacten met de heer maakten geschenken minder krachtig bij het onderhouden van persoonlijke en wederkerige relaties. Verder onderzoek is noodzakelijk, maar het is plausibel dat zeker onder Willem van Oranje de Diestse magistraat zijn heer niet langer een voorkeursbehandeling bood of kon bieden bij het onderhouden van het politieke netwerk.

Het politieke netwerk van Diest bestond dan ook uit meer mensen dan de adellijke heer. Bij het uitbouwen van dit netwerk van machtsmakelaren is het heerlijk statuut wel mede functioneel geweest. Ten eerste waren vorstelijke ambtenaren belangrijk als externe bemiddelaars. De Diestse stadsmagistraat begunstigde voornamelijk gewestelijke vorstelijke ambtenaren die een link hadden met de stad. Onder die vorstelijke ambtenaren bevonden zich eveneens cliënten in dienst van de heer. Ten tweede trachtte de stadsmagistraat middels geschenken de acties van de heerlijke ambtenaren af te stemmen op de stedelijke belangen. Het gebeurde dat heerlijke ambtenaren als vertrouwelingen van de heer carrière maakten in de vorstelijke administratie zonder dat de relatie met de stad verbroken werd. Tot slot herinnert vruchtgebruikster Anna van Lotharingen aan het - minder onderzochte - genderspect van de informele besluitvorming. Niet alleen vorstelijke ambtenaren maar alvast ook hoge edelvrouwen konden, wanneer de eigen heer verzaakte, de belangenbehartiging van stadsheerlijkheden op zich nemen.

Over de auteurs

Miet Adriaens studeerde vroegmoderne geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven. Momenteel bereidt ze een doctoraat voor aan de Vrije Universiteit Brussel en Katholieke Universiteit Leuven. Ze verricht onderzoek naar heerlijkheden, sociale elites en staatsvorming in het zestiende-eeuwse graafschap Vlaanderen.

Email: Miet.Adriaens@vub.ac.be

Hans Cools promoveerde in 2000 aan de Universiteit van Amsterdam op *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*. Tegenwoordig is hij verbonden aan de Fryske Akademy in Leeuwarden en aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij legt zich toe op de sociale en politieke geschiedenis van de vroegmoderne Nederlanden (15^e-17^e eeuw).

Email: hcools@fryske-akademy.nl

